

VISKOLCZ NOÉMI

AZ ESTERHÁZY HERCEGI LEVÉLTÁR

a története legalább
négy száz éves:
a tudatos
iratgyűjtés kezdetei
és a levéltár
felállítása
a családot
a felemelkedés
útján elindító
Esterházy Miklós
gróf (1583–1645)
idejére nyúlik vissza

IAz Esterházy hercegi család levéltára klasszikusan magánlevéltár, s mint ilyen, elsősorban a család hatalmas vagyonát biztosító jogi, gazdasági és történeti dokumentumait tartalmazza. A története legalább négy száz éves: a tudatos iratgyűjtés kezdetei és a levéltár felállítása a családot a felemelkedés útján elindító Esterházy Miklós gróf (1583–1645) idejére nyúlik vissza. Már az ő működése alatt komoly méretű iratanyag keletkezett, összefüggésben nádori tisztségével és vagyongyarápító tevékenységével. A következő generációk – Miklós gróftól tizenkét herceg követte Esterházy V. Pál herceg haláláig (1901–1989) – hasonló irattermelése eredményezte az egyik legnagyobb arisztokrata családi magánlevéltár létrejöttét, amely a magyar történelem kimeríthetetlen forrásának bizonyult.

a levéltár
elegáns laza
színű, precízen
felcímkézett
fiókrendszere a mai
napig fennmaradt

IA 17. század végén I. Pál herceg létrehozta a családi hitbizományt, és ennek elidegeníthetetlen tartozékaként a Stamburgban, a fraknoi várban tárolták az iratokat. A levéltár elegáns laza színű, precízen felcímkézett fiókrendszere a mai napig fennmaradt. A jelentőségét az is érzékelteti, hogy a kincstárhoz hasonlóan rendkívüli védelmet biztosítottak neki, közvetlenül a Schatzkammer bejáratánál helyezték el.

a jogbiztosító-
történeti-családi
vonatkozásúak
– ez utóbbit
egyszerűen csak
törzslevéltárnak
szokás nevezni –
a fő rezidenciába,
a kismartoni
kastélyba kerültek

IA 18. században kettéosztották a megállíthatatlanul növekvő iratállományt: a birtokokra, uradalmakra vonatkozó gazdasági jellegűek Fraknóban maradtak, míg a jogbiztosító-történeti-családi vonatkozásúak – ez utóbbit egyszerűen csak törzslevéltárnak szokás nevezni – a fő rezidenciába, a kismartoni kastélyba kerültek. A levéltár gondozását ekkortól már szakemberek vették át, akik egy ma bonyolultnak tűnő, mégis logikus rendszert építettek ki az iratok kezelésére: az iratokat tematikus repositoryumokba sorolták, illetve személyi levéltárakat hoztak létre a családtagokhoz és uradalmi alkalmazottakhoz kötődően. A levéltárosokat név szerint is ismerjük, legfőbb feladatuk a vagyon biztosítását és megőrzését alátámasztó

adatszolgáltatás volt. Ennek megfelelően titoktartásra kötelezték őket, a levéltár működését szigorú rendeletekkel szabályozta a hitbizományi tulajdonos. A levéltárosok sorában kétségkívül Hajnal István történész volt a legnevesebb, aki nyolc éven át, 1922 és 1930 között töltötte be a tisztséget.

1867 után a hercegi család, Esterházy III. Miklós (1817–1894) és Esterházy IV. Miklós (1869–1920) regnálása alatt fokozatosan megnyitotta a levéltárát a kutatók előtt, ám szigorú kötöttségekkel

¶ Az elmúlt századok során mindvégig jellemző maradt a levéltár viszonylagos rendezettsége, a gondos kezelés és a levéltáros megbecsültsége. 1867 után a hercegi család, Esterházy III. Miklós (1817–1894) és Esterházy IV. Miklós (1869–1920) regnálása alatt fokozatosan megnyitotta a levéltárát a kutatók előtt, ám szigorú kötöttségekkel: a mindenkor herceg engedélye volt szükséges, és csak a régebbi korokra, a 17–18. századra irányulhattak a kérések. A levéltárba sorra jelentkeztek be a 19–20. század nagy történészei, művészeti-, művelődés- és zenetörténészei: Szalay László, Salamon Ferenc, Szilágyi Sándor, Thaly Kálmán, Marczali Henrik, Thallóczy Lajos, Takáts Sándor, Szekfű Gyula és persze a legismertebb nemzetközi Haydn-kutatók, mint Carl Ferdinand Pohl és Guido Adler. Érdekes, hogy egészen az első világháború végéig működött az iratkölcsonzés, azaz a kérelmezett köteteket, iratcsomókat más levéltárakba küldték, ahol a kutató helyben használhatta, majd ez a gyakorlat 1926 után megszűnt.

EGY PÉLDA: AZ ESTERHÁZY-KÉPTÁR TÖRTÉNETÉNEK LEVÉLTÁRI KUTATÁSA (1880–1914)

¶ A hercegi levéltár jelentőségére egy kutatás történetének felvázolásával szeretnék rávilágítani. 1870 év végén a magyar állam megvásárolta Esterházy III. Miklós hercegtől a képtárát 1,3 millió forintért. A 637 festményből, több ezer rajzból és metszetből, valamint könyvekből álló gyűjtemény a mai napig a Szépművészeti Múzeum jelentékeny állományát képezi. Ugyanakkor a képtár és gyűjtemény szerves gyarapodását és történetét rögzítő írásos dokumentumok, például vételi szerződések, inventáriumok, természetszerűleg a hercegi levéltárban maradtak. Ezt ismerte fel Pulszky Károly, az Országos Képtár vezetője, amikor 1880-ban kutatásra kért engedélyt

Esterházy IV. Miklós hercegtől, hogy az Esterházy-gyűjtemény szakszerű feldolgozását megkezdhesse. Ha Pulszky nem is, harminc évvel később Kammerer Ernő és Meller Simon vitte véghez a kitűzött célt: „a helyes és alapos műtörténeti munkásságnak egyik feltétele, hogy a műtárgyak provenienciái a lehetőségig megállapíttassanak” (Kammerer Ernő levele Esterházy IV. Miklósnak, 1909. június 3.).

¶ Kammerer Ernő, az Országos Képtár kormánybiztosa, a későbbiekben a Szépművészeti Múzeum igazgatója 1895-ben jelentkezett be a hercegi levéltárban, hogy a kutatásokhoz hozzáfogjon. A dolgát megkönnyítette, hogy Merényi Lajos levéltáros régi jó barátja volt. Ő sem tudott azonban időt szakítani a kitartást és türelmet igénylő munkálatokhoz, így csak tíz évvel később Meller Simon személyében akadt olyan szakember, aki alkalmas volt a feladat elvégzésére. Mellert tehát Kammerer bízta meg a levéltári források összegyűjtésével és feldolgozásával. Meller 1906-tól rendszeresen járt Kismartonba és Fraknóra, hogy megismerje az iratokat. Az általa kiválogatott több mint kétezer-ötszáz dokumentumot 1909-ben két ládában Budapestre szállítottak, hogy lemásolják azokat. Meller ezen kívül megtekintette és felmérte a hercegi képtár el nem adott állományát Kismartonban, Fraknón, Pottendorfban és Bécsben. 1912-ben újabb iratokat kértek kölcsön a levéltárból Budapestre: kilenc 19. századi festmény- és metszetinventáriumot és az ezekre vonatkozó dobozokban lévő cédulakatalógust.

¶ Meller 1914-ben készült el a művével. Eredetileg németül is kiadták volna Bécsben a *Jahrbuch der allerhöchsten Kaiserhauses* külön köteteként, de ez végül elmaradt. A könyv 1915-ben jelent meg *Az Esterházy képtár története* címmel az Országos Magyar Szépművészeti Múzeum kiadásában. Az előszóban külön köszönetet nyilvánít Esterházy Miklós hercegnek, „ki kastélyait és irattárait nemes liberalizmussal nyitotta meg a kutatás előtt s a kiemelt iratoknak Budapestre, a Szépművészeti Múzeumba való szállítását s itt éveken át tartó feldolgozását engedélyezte”. Meller hetvenoldalas áttekintő tanulmányát egy okmánytár egészíti ki, amelyben hétszázötven forrást közölt kivonatolva, valamint a hercegi képtár 1820-ban felvett leltárát és szerzeményi naplóját teljes egészében.

az általa
kiválogatott több
mint kétezer-ötszáz
dokumentumot
1909-ben két
ládában Budapestre
szállítottak, hogy
lemásolják azokat

*azzal súlyos ténnyel
is szembesülnie
kellett, hogy
a trianoni béke
szétszakítja
az ő éppen
megörökölt
birodalmát: birtokai
egy része, így
Kismarton, Fraknó
uradalmi Ausztria
új, burgenlandi
tartományába
kerültek,
a másik részük
Magyarországon
maradt*

¶ Az első világháború, majd a Tanácsköztársaság idején történt események – többek között a fraknói kincstár egy részének államosítása 1919-ben – már a tizenegyedik herceget, Miklóst arra készítették, hogy gyűjteményei és vagyona megóvása érdekében intézkedéseket tegyen. 1920 áprilisában váratlan halálával a döntések kényszere fiára, V. Pálra hárult. Neki azzal súlyos ténnyel is szembesülnie kellett, hogy a trianoni béke szétszakítja az ő éppen megörökölt birodalmát: birtokai egy része, így Kismarton, Fraknó uradalmi Ausztria új, burgenlandi tartományába kerültek, a másik részük Magyarországon maradt. A fiatal, édesapja elhunytá után villámgyorsan nagykorúsított Pálnak a mellette álló családi tanáccsal azt kellett mérlegelnie, hogy a családi levéltár legfontosabb részét Ausztriában hagyja-e, vagy megpróbálja a béke hatályba lépéséig elszállítani. Végül a magyar állampolgárság és a költöztetés mellett szánta el magát. Így 1921 augusztusában a bevonulásra készülő osztrák csapatokat megelőzve Kismartomból szekereken és vasúti kocsikon Eszterházára szállították a levéltárat, a könyvtár legértékesebb darabjait, a hercegi hangszergyűjteményt és a Haydn-hagyatékot. Ugyanakkor a fraknói várban őrzött óriási mennyiségű iratanyag a helyén maradt, mozgatásának nem látták értelmét.

*1926
augusztusában
a budai várban
lévő Tárnok utcai
Esterházy-palotába
költöztették az
iratgyűjteményt*

¶ Eszterháza azonban csak átmenetileg szolgált a levéltár székhelyéül. Mivel a kastélyban a használhatóságát és a megfelelő védelmét nem lehetett biztosítani, Pál herceg hallgatott szakembere, Hajnal István tanácsára – miszerint a levéltárat Budapesten, az ország fővárosában kell méltó módon felállítani –, és 1926 augusztusában a budai várban lévő Tárnok utcai Esterházy-palotába költöztették az iratgyűjteményt. Az egyszerű és modern berendezést maga Hajnal tervezte meg: két helyiségben vasállványokon helyezték el a törzslévéltár repositoriumait, a történelmi iratokat, a családi levelezéseket, a pecsét- és éremgyűjteményt, valamint a zenei anyagot a Haydn-kéziratokkal, a zárgondnoki és kegyúri iratokat, a térkép- és tervrajzgyűjteményt. A könyvtárterembe pedig a mintegy négyezer kötet mellé

a levéltár régi jegyzékei, a birtokok, épületek, műkincsek leltárai kerültek.

¶ A hercegi levéltár 1926-tól tehát sikerrel és a gondos alkalmazottnak köszönhetően veszteségek nélkül folytathatta működését Hajnal irányításával. Ezekben az években egyre több kutató igyekezett bejutni a nagy múltú történelmi levéltárba, amihez Hajnal támogatásán kívül a herceg engedélyét is meg kellett szerezniük. Hajnal mindemellett történészi munkájával sem hagyott fel: a levéltár rendezése alatt szerzett ismereteivel egy nagyszabású forrássorozat tervét dolgozta ki, aminek azonban csak két kötete jelent meg 1930-ban és 1932-ben. A tudományos feldolgozás Hajnal 1930-as távoztával félbeszakadt.

¶ Az 1928-tól szolgálatba lépő új levéltáros, Hárich János elsősorban a zenetörténet iránt érdeklődött, és a szenvedélyes zeneszerető Pál herceg beleegyezésével hozzáfogott egy külön zene- és színháztörténeti részleg (*Acta musicalia* és *Acta teatralia* elnevezéssel) létrehozásához. Ennek aktualitását az 1932-es nemzetközi Haydn-év adta, amelynek egyes eseményein Pál herceg is részt vett fővédnökként. Hárich nemcsak a budai törzslevéltár iratait használta fel, hanem a fraknói levéltárét is, megbontva annak egységét és rendjét: több száz zene- és színháztörténeti forrást gyűjtött ki és vitt a budai palotába. A fraknói iratok között máig megtalálhatók a kiemelt dokumentumok helyére rakott őrzjegyei. Hárich beavatkozásai más levéltári egységeken is meglátszanak. A 17. századi családtagok – Esterházy Miklós és két fia, László és Pál – iratainak rendezésekor például a repositóriumokból is kivett oda szervesen tartozó dokumentumokat. Rendszerező munkájának lenyomatai a ma is meglévő gépelt segédletei Esterházy László és Esterházy Pál nádor levelezéséről, katalógusa Haydn kéziratairól, történeti összefoglalásai az Esterházyak zenei életéről és a kismartoni kastély kertjéről.

¶ A levéltár és a gyűjtemények szempontjából fontos lépés volt az 1936. évi XI. törvény megalkotása a családi hitbizományokról, amelynek a célja elsősorban a hitbizományban kötött földek felszabadítása volt, de kötelezte a hitbizományt a vagyona rendezésére és megállapítására, így az elidegeníthetetlen gyűjtemények, köztük a levéltár összeírására.

Hárich János
elsősorban
a zenetörténet
iránt érdeklődött,
és a szenvedélyes
zeneszerető
Pál herceg
beleegyezésével
hozzáfogott egy
külön zene- és
színháztörténeti
részleg (*Acta
musicalia* és
Acta teatralia
elnevezéssel)
létrehozásához

A budai Tárnok utcai Esterházy-palota
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár – Budapest Gyűjtemény, leltári szám: 030 396

A Tárnok utca 9–13. alatti Esterházy-palota 1945-ben
Fortepan / Archiv für Zeitgeschichte ETH Zürich / Agnes Hirschi

*a háború végére
az Esterházy-palota
középső épületrésze
a bombázások
következtében
szinte teljesen
megsemmisült,
de a levéltárban
szerencsés
módon nem esett
jelentősebb kár*

¶ A második világháború kitörése, majd Budapest bombázása újra nehéz helyzetbe hozta a hercegi családot. A legfontosabb iratokat biztonságban akarták tudni, ezért az ugyancsak a budai várban lévő Magyar Országos Levéltár épületébe vitték azokat 1942 októberében. Ezt két évvel később, 1944 októberében egy újabb letéttel egészítették ki, de így is bőven maradt még anyag a Tárnok utcában. A háború végére az Esterházy-palota középső épületrésze a bombázások következtében szinte teljesen megsemmisült, de a levéltárban szerencsés módon nem esett jelentősebb kár.

¶ 1945 után Esterházy Pál Magyarországon maradt, nem menekült el külföldre, megnősült, az Operaház balerináját, Ottrubay Melindát vette feleségül, és a pesti oldalra költöztek egy körúti lakásba. 1948 karácsonyán letartóztatták, és a Mindszenty-per negyedrendű arisztokrata vádlottjaként a demokratikus államrend és köztársaság megdöntésére irányuló szervezkedés vádjával tizenöt év fegyházra ítélték. Időközben a hitbizományokat az április 2-án hatályba lépő 1949. évi VII. törvény megszüntette, és a hitbizományi vagyonokat államosították. A nemesi családi gyűjteményeket, könyvtárakat, levéltárakat, műtárgyakat a Fügedi Erik történész által vezetett Veszélyeztetett Magángyűjtemények Miniszteri Bizottsága mérte fel, és elrendelte közgyűjteményekbe való szállításukat. A Tárnok utcai Esterházy-palota 1949. december 13-án került sorra: összeírták a kép-, könyv-, hírlap-, kotta-, metszet, bútor- és levéltári anyagát. Az összefoglaló jelentés így fogalmaz a levéltárról: „felbecsülhetetlen az Eszterházy család volt kismartoni levéltárának anyaga, melyben 2000 középkori oklevél (400 000 forint) mellett Miklós és Pál nádorok iratai (utóbbi 67 000 forint értékben), kiadott török levelek, XVI. századi urbáriumok, XVII. századi királyi levelezés található. A legnagyobb értéket e téren kétségtelenül az 1848-as külügyminiszter Eszterházy Pál iratai jelentik. Ezt az anyagot – mely a mai napig ismeretlen volt – felértékelni nem lehet.” (Fügedi Erik: A veszélyeztetett magángyűjtemények miniszteri biztosának összefoglaló jelentése, 1949. december 21.) A 67 folyóméternyi levéltárat öt gépelt oldalon keresztül sorolták.

Iratcsomó a fraknói levéltárból
Fotó: Viskolcz Noémi

¶ Az Esterházy-archívumot a Magyar Országos Levéltárba szállították. A levéltár korábban kialakított rendszerét meghagyták, azaz nem bontották meg a 17. század vége óta formálódó szerkezetet két kivétellel: a középkori okleveleket és a térképeket kiemelték, és azóta is elkülönítve kezelik. Az iratanyag rendezésében Bakács István, Borsa Iván, Iványi Emma, Magyar László és Pataky Lajosné vett részt, az első leíró leltár 1956-ban jelent meg *Az Esterházy család hercegi ágának levéltára* címmel. 1978-ban „a szemlélet fejlődésével” egy újabb repertóriumot tettek közzé, amelyben a fondokra és állagokra bontott anyagot átszerkesztve mutatták be. Az Esterházy hercegi levéltár jelenleg 101 repositóriumot, 54 fondot és 26 állagot tartalmaz, összesen 326 folyóméter terjedelemben.

¶ A Magyar Országos Levéltár még 1949-ben átadta az Országos Szeréchnyi Könyvtár Zeneműtárának a Hárich János által az 1930-as évek elején elkülönített zene- és színháztörténeti állagokat. Vécsey Jenőt, a Zeneműtár vezetőjét és munkatársait meglepetésként érte az anyag érkezése, de pontosan felismerték annak zenetörténeti értékét: Joseph Haydn csaknem száz eredeti kézírata, műveinek első kiadása mellett a hercegi udvar zenei életének különleges dokumentumait kapták meg. A későbbiekben hetven fasciculusnyi iratot a Színháztörténeti Tárba helyeztek át, és ott is őrzik a mai napig.

Vécsey Jenőt,
a Zeneműtár
vezetőjét
és munkatársait
meglepetésként érte
az anyag érkezése,
de pontosan
felismerték annak
zenetörténeti
értékét: Joseph
Haydn csaknem
száz eredeti
kézirata, műveinek
első kiadása
mellett a hercegi
udvar zenei
életének különleges
dokumentumait
kapták meg

AZ ESTERHÁZY HERCEGI LEVÉLTÁR RÉSZEI 1945 ELŐTT ÉS UTÁN

A budai Tárnok utcai törzslevéltár tehát szétdarabolódott 1949 után. Az azóta eltelt időben az is kiderült, hogy állományát veszteségek is érték és iratok tűntek el belőle. A rendszerváltás környékén ugyanis több hercegi tulajdonú, főként zenei jellegű dokumentum bukkant fel antikvár forgalomban. A Haydn-művekből és az 1711-ben Bécsben kiadott *Harmonia caelestis* kézíratos példányából a tulajdonosi pecsétet kivágták, de megállapítható volt, hogy ezek még a Hárich János-féle zenei gyűjteményből származnak. A szakértők szerint feltehetőleg egy egykori hercegi alkalmazott tartotta meg

1926–1945	1945 után	
Budai Tárnok utcai törzslevéltár	Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára	1526 előtti gyűjtemény (2443 darab kiemelt, 1526 előtti oklevél)
		Esterházy család hercegi ágának levéltára
	Országos Széchényi Könyvtár	Tervtár (kiemelt térképek és rajzok)
		Kézirattár
		Zeneműtár
Fraknói gazdasági levéltár	Esterházy hercegi magánlevéltár, Fraknó (Esterházy Privatarhiv Forchtenstein)	Színháztörténeti Tár
		Térképtár

a kis kollekciót, amit a halála után az örökösei értékesítettek. Az irategyüttest az Országos Széchényi Könyvtár vásárolta meg. Hárichról egyébként érdemes tudni, hogy a Mindszenty-per egyik mellékvádlottjaként szintén börtönbe került, majd 1958-ban Ausztriába emigrált, ahol Kismartonban ismét a hercegi levéltár vezetőjeként dolgozott. 1990-ben hunyt el Kismartonban.

¶ Egy másik esettel Horányi Mátyás színháztörténész szembesült, amikor a Fővárosi Operettszínház egy díszlettervezőjének gyűjteményében rátalált Pietro Travaglia – az eszterházi opera- és bábszínház díszlettervezője 1771 és 1798 között – vázlatkönyveire, ezeket aztán ugyancsak az Országos Széchényi Könyvtár szerezte meg. Feltehető, hogy a hercegi család tagjainál és az alkalmazottaknál is maradhettek további dokumentumok, amelyek ma magántulajdonban vannak.

¶ Ez utóbbi esetektől eltekintve elmondható, hogy az 1920 utáni költözések és a háborús évek korántsem okoztak összességében olyan pusztításokat az Esterházy hercegi levéltárban, mint más arisztokrata levéltárakban. A Batthyány hercegi levéltárat Körmenden a megszálló szovjet hadsereg részben megsemmisítette, majd a Magyar Országos Levéltárban elhelyezett maradék anyag egy része 1956-ban egy bombatalálat után elégett. Az Esterházy hercegi család levéltára a két budapesti közgyűjteményben jól kutatható. Más szabályok vonatkoznak a ma Fraknóban (Forchtenstein, Ausztria), az Esterházy-vár hideg és vastag falai között lévő mintegy tízezer folyóméternyi levéltárra. Ez ma az Esterházy Privatstiftung tulajdona, s mint magánlevéltár működik; kutatása korlátozott, és az alapítvány vezetőségének engedélyétől függ.

a háborús évek
korántsem okoztak
összességében
olyan pusztításokat
az Esterházy
hercegi levéltárban,
mint más
arisztokrata
levéltárakban